

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Πρώτη έκδοση Οκτώβριος 2019

Τίτλος προτύπου Caroline Criado Perez, *Invisible Women*, Penguin Random House 2019

Επιμέλεια – Διόρθωση τυπογραφικών δοκιμών Χρήστος Κυθρεώτης
Σχεδιασμός εσωφύλλου Γιώργος Παναρετάκης

© 2019, Caroline Criado Perez
© 2019, Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ (για την ελληνική γλώσσα)
ISBN 978-618-03-1705-3
ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΚ/ΜΗΕ 81705
κ.ε.π. 4202, κ.π. 12076

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα
τηλ.: 211 3003500, fax: 211 3003562
www.metaixmio.gr · e-mail: metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση
Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα
τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562

Βιβλιοπωλεία ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

- Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα
τηλ.: 210 3647433, fax: 211 3003562
- Πολυχώρος Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα
τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581

Caroline Criado Perez

ΑΟΡΑΤΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Κατερίνα Γουλιέτη, Βασιλική Μήσιου

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Άντρας εξ ορισμού άνθρωπος

Η εξ ορισμού θεώρηση των αντρών ως προτύπου ανθρώπου αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο για τη δομή της ανθρώπινης κοινωνίας. Πρόκειται για μια αντίληψη ριζωμένη τόσο βαθιά στο παρελθόν όσο και οι θεωρίες για την ίδια την εξέλιξη του ανθρώπου. Τον 4ο π.Χ. αιώνα, ο Αριστοτέλης διατυπώνει ρητά τη θέση ότι ο άντρας είναι ο ορισμός του ανθρώπου. Στην πραγματεία του για τη βιολογία, *Περί ζών γενέσεως*, αναφέρει πως «πρώτη παρέκβαση από το γένος αποτελεί η γέννηση θηλυκού αντί αρσενικών». (Παραδέχεται, ωστόσο, ότι αυτή η παρέκβαση αποτελεί «φυσική αναγκαιότητα».)

Δύο χιλιάδες και πλέον χρόνια αργότερα, το 1966, το πανεπιστήμιο του Σικάγο διοργάνωσε ένα συμπόσιο με θέμα τις πρωτόγονες κοινωνίες των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Ο τίτλος του συνεδρίου ήταν «Ο Άντρας Κυνηγός». Περισσότεροι από εβδομήντα πέντε κοινωνικοί ανθρωπολόγοι από ολόκληρο τον κόσμο συγκεντρώθηκαν για να αναλύσουν τη σημασία του κυνηγιού στην εξέλιξη του ανθρώπου. Κατά γενική ομολογία, το κυνήγι αποτέλεσε έναν σημαντικό παράγοντα. «Τα στοιχεία που μας διαφοροποιούν από τους πιθήκους, δηλαδή η βιολογία, η ψυχολογία και οι συνήθειες, οφείλονται στο σύνολό τους στους κυνηγούς του παρελθόντος». Αυτό αναφέρει ένα από τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στα πρακτικά του συνεδρίου. Καλά όλα αυτά, όμως, όπως επισημαίνουν οι εκπρόσωποι του φεμινισμού, αυτή η θεωρία εγείρει κάποια θέματα ως προς την εξέλιξη του γυναικείου φύλου. Γιατί, όπως κατέστησαν σαφές τα δημοσιευμένα πρακτικά, το κυνήγι ήταν αντρική δραστηριότητα. Άρα, αν «η νοημοσύνη, τα ενδιαφέροντα,

τα συναισθήματα και η βασική κοινωνική μας ζωή είναι όλα εξελικτικά παράγωγα της επιτυχίας μας στο κυνήγι», τι σημαίνει αυτό για την ανθρώπινη φύση της γυναίκας; Αν η ανθρώπινη εξέλιξη καθορίζεται μόνο από τους άντρες, ανήκουν άραγε οι γυναίκες στο ανθρώπινο είδος;

Στο κλασικό πλέον δοκίμιο του 1975, «Woman the Gatherer» [Γυναίκα Τροφοσυλλέκτρια], η ανθρωπολόγος Sally Slocum αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία του «Άντρα Κυνηγού». Οι ανθρωπολόγοι, όπως υποστηρίζει η ίδια, «αναζητούν παραδείγματα της συμπεριφοράς των αντρών και υποθέτουν ότι αυτά επαρκούν». Έθεσε έτσι ένα απλό ερώτημα, για να σπάσει τη σιωπή: τι έκαναν οι γυναίκες όσο οι άντρες κυνηγούσαν; Και ιδού η απάντηση: συνέλεγαν τροφή, ασχολούνταν με τον απογαλακτισμό και τη φροντίδα των παιδιών στη διάρκεια «παρατεταμένων περιόδων εξάρτησης του βρέφους από τη μητέρα», δραστηριότητες που όλες απαιτούσαν την αντίστοιχη συνεργασία. Γνωρίζοντάς τα όλα αυτά, η Slocum θα διαφωνήσει με «το συμπέρασμα ότι η βασική ιδιότητα της ανθρώπινης προσαρμοστικότητας έγκειται στην επιθυμία των αντρών να κυνηγούν και να σκοτώνουν, καθώς έτσι δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην επιθετικότητα, που δεν αποτελεί παρά μόνο έναν παράγοντα της ανθρώπινης ζωής».

Η κριτική της Slocum μετρά ήδη σαράντα και πλέον χρόνια, αλλά η μεροληψία υπέρ των αντρών εξακολουθεί να υφίσταται στην εξελικτική θεωρία. «Σύμφωνα με έρευνες, οι άνθρωποι ανέπτυξαν εξελικτικά το ένστικτο της θανάσιμης βίας» έγραφε σε πρωτοσέλιδο της η εφημερίδα *Independent* το 2016, αναφερόμενη σε ένα επιστημονικό άρθρο με τίτλο: «Οι φυλογενετικές ρίζες της θανάσιμης βίας στον άνθρωπο». Σύμφωνα με αυτό, μέσα από τη διαδικασία της εξέλιξης η πιθανότητα πρόκλησης θνητού θανάτου μεταξύ των ανθρώπων κατέστη έως και έξι φορές μεγαλύτερη σε σχέση με το μέσο θηλαστικό.

Αυτό ισχύει, δίχως αμφιβολία, για το είδος μας στο σύνολό του. Αλλά η πραγματικότητα, σε ό,τι αφορά τη θανάσιμη βία μεταξύ των ανθρώπων, είναι ότι κατά κύριο λόγο αυτή αποτελεί αντρική υπόθεση. Μια τριακονταετής μελέτη ανθρωποκτονιών στη Σουηδία κατέληξε ότι εννιά στις δέκα ανθρωποκτονίες διαπράττονται από άντρες, συμπίπτει με το οποίο υποστηρίζεται και από τα στατιστικά δεδομένα άλλων χωρών,

όπως, μεταξύ άλλων, της Αυστραλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ. Σύμφωνα με έρευνα (2013) των Ηνωμένων Εθνών για τις ανθρωποκτονίες, οι άντρες αποτελούν το 96% των δραστών ανθρωποκτονιών παγκοσμίως. Ποια είναι λοιπόν τα φονικά όντα, οι άνθρωποι συνολικά ή οι άντρες συγκεκριμένα; Και αν οι γυναίκες δεν διακατέχονται συνολικά από δολοφονικές τάσεις, τότε τι πρέπει να σκεφτούμε για τη φυλογενετική τους ταξινόμηση;

Η ανδροκεντρική (εκτός κι αν προκύψουν ενδείξεις περί του αντιθέτου) προσέγγιση στην έρευνα φαίνεται να έχει αλλοιώσει όλων των ειδών τους εθνογραφικούς τομείς. Για παράδειγμα, βασισμένοι στο δεδομένο ότι οι σπλαιογραφίες αναπαριστούν κατά κύριο λόγο θηράματα, οι επιστήμονες οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι δημιουργήθηκαν από άντρες – τους κυνηγούς. Ωστόσο, μια εκ νέου ανάλυση των αποτυπωμάτων των χεριών που εμφανίζονται δίπλα σε ανάλογες σπλαιογραφίες στη Γαλλία και την Ισπανία υποδεικνύει πως, στην πλειοψηφία τους, φιλοτεχνήθηκαν από γυναίκες.¹⁰

Ούτε τα ανθρώπινα οστά εξαιρούνται από την κυρίαρχη, ανδροκεντρική αντίληψη. Θα πίστευε κανείς ότι οι άνθρωποι σκελετοί κατατάσσονται σε αρσενικούς ή θηλυκούς βάσει αντικειμενικών κριτηρίων, ανεπηρέαστων από τη λογική της ανδροκεντρικής αντίληψης. Κι όμως, δεν ισχύει. Για περισσότερα από εκατό χρόνια, ο σκελετός που ανήκε σε Βίκινγκ του 10ου αιώνα, τον γνωστό «πολεμιστή της Μπίρκα», θεωρούνταν αντρικός παρόλο που διέθετε μια εμφανώς γυναικεία λεκάνη, και ο λόγος ήταν ότι είχε βρεθεί θαμμένος μαζί με κτερίσματα από όπλα και σκελετούς αλόγων.¹¹ Το περιεχόμενο του τάφου είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο ενταφιασμένος σκελετός ανήκε σε πολεμιστή,¹² και πολεμιστής σήμαινε άντρας (οι αρχαιολόγοι αναγνωρίζουν τις πολυάριθμες αναφορές σε γυναίκες πολεμιστριες στην παράδοση των Βίκινγκς ως «αποκυήματα μυθοπλασίας»¹³). Όμως, παρόλο που τα όπλα φαίνεται πως κατάφεραν να επισκιάσουν την ανατομία σε ό,τι αφορά τον καθορισμό του φύλου, δεν μπόρεσαν να επισκιάσουν και τις αναλύσεις DNA, τα αποτελέσματα των οποίων επιβεβαίωσαν, το 2017, πως τα οστά αυτά ανήκουν όντως σε γυναίκα.

Ωστόσο, η διαφωνία δεν σταμάτησε εδώ, απλώς διαφοροποιήθηκε

το αντικείμενό της.¹⁴ Τα οστά μπορεί να είχαν αναμειχθεί με άλλα· μπορεί να υπήρχαν άλλοι λόγοι για τους οποίους ένα γυναικείο σώμα είχε ταφεί με αυτά τα αντικείμενα. Τα μέλη της επιστημονικής κοινότητας που διατηρούν αρνητική στάση μπορεί να έχουν δίκιο και για τα δύο (αν και οι αρχικοί συγγραφείς απορρίπτουν αυτή την κριτική, λόγω της διάταξης που είχε το περιεχόμενο του τάφου). Ωστόσο, η αδιαλλαξία τους φανερώνει πολλά, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ότι η ταυτότητα των αντρικών σκελετών σε παρόμοιες περιπτώσεις «δεν αμφισβητείται με τον ίδιο τρόπο».¹⁵ Πράγματι, στις αρχαιολογικές ανασκαφές σε τάφους σχεδόν πάντα εντοπίζονται περισσότεροι σκελετοί αντρών, κάτι που, όπως ψυχρά παρατήρησε το 1995 ο διακεκριμένος ανθρωπολόγος Phillip Walker στο κεφάλαιο ενός βιβλίου με θέμα τον προσδιορισμό του φύλου των κρανίων, δεν συνάδει με όσα γνωρίζουμε για την αναλογία των φύλων στους εναπομειναντες πληθυσμούς.¹⁶ Και δεδομένου ότι οι γυναίκες Βίκινγκς μπορούσαν να κατέχουν ιδιοκτησία, να κληρονομούν περιουσία και να γίνονται έμποροι, είναι άραγε τόσο απίθανο να πολεμούσαν κιόλας;¹⁷

Εξάλλου, δεν πρόκειται για τα μοναδικά οστά πολεμιστριών που έχουν ανακαλυφθεί. Η συγγραφέας Natalie Haynes γράφει στην εφημερίδα *Guardian* πως «στις στέπες της Ευρασίας, από τη Βουλγαρία μέχρι τη Μογγολία, έχουν βρεθεί πολλοί γυναικείοι σκελετοί που φέρουν σημάδια από μάχες».¹⁸ Σε λαούς όπως οι αρχαίοι Σκύθες, που πολεμούσαν έφιπποι με τόξα και βέλη, το έμφυτο πλεονέκτημα του άντρα στη μάχη δεν υπήρχε και τα τεστ DNA σε σκελετούς που βρέθηκαν θαμμένοι με όπλα σε περισσότερους από 1.000 τύμβους Σκυθών, από την Ουκρανία μέχρι την Κεντρική Ασία, αποκάλυψαν ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια της Σκυθίας ήταν ενεργές πολεμιστρίες¹⁹ μέχρι και σε ποσοστό της τάξεως του 37%.

Ο βαθμός στον οποίο έχει διεισδύσει στη σκέψη μας η υπόθεση «πρόκειται για άντρα, ελλείψει ενδείξεων περί του αντιθέτου» δεν ηρροκαλεί και τόσο έκπληξη, αν σκεφτεί κανείς πόσο βαθιά ριζωμένη είναι σε έναν από τους κυριότερους θεμέλιους λίθους της κοινωνίας, την ίδια τη γλώσσα. Πράγματι, ασκώντας κριτική στη μεροληψία υπέρ των αντρών στην ανθρωπολογία, η Slocum τόνισε ότι αυτή δεν εμφανίζεται

«μόνο στους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύονται τα λιγοστά δεδομένα, αλλά και στην ίδια τη γλώσσα που χρησιμοποιείται». Η λέξη «man» [άνθρωπος/άντρας], σημειώνει η ανθρωπολόγος, «χρησιμοποιείται με τόσο αμφίσημο τρόπο, που είναι αδύνατον να γνωρίζουμε αν αναφέρεται στους άντρες ή γενικά στο ανθρώπινο είδος». Αυτή η σημασιολογική αναδιπλώση οδήγησε τη Slocum στην υποψία ότι «στο μυαλό πολλών ανθρωπολόγων, η λέξη “άνθρωπος”, που υποτίθεται ότι σημαίνει το ανθρώπινο είδος, στην πραγματικότητα είναι ταυτόσημη της λέξης “αρσενικό”». Όπως θα δούμε, τα στοιχεία δείχνουν ότι η Slocum μάλλον έχει δίκιο.

Στο ποίημα «Μύθος» της Muriel Rukeyser, ένας τυφλός και γερασμένος πια Οιδίποδας ρωτάει τη Σφίγγα: «Γιατί δεν αναγνώρισα τη μητέρα μου;». Η Σφίγγα αποκρίνεται πως ο Οιδίποδας είχε απαντήσει λανθασμένα στο αίνιγμά της (τι είναι αυτό που περπατάει στα τέσσερα το πρωί, στα δύο το μεσημέρι και στα τρία το βράδυ;). «Εσύ απάντησες ο άνθρωπος. Δεν είπες τίποτα για τις γυναίκες». Και ανταπαντά ο Οιδίποδας πως «όταν λες άνθρωπος, συμπεριλαμβάνεις και τις γυναίκες. Όλοι το γνωρίζουν αυτό».

Στην πραγματικότητα όμως ήταν η Σφίγγα που είχε δίκιο, όχι ο Οιδίποδας. Όταν λέμε άνθρωπος, δεν «συμπεριλαμβάνουμε και τις γυναίκες». Ακόμα και αν, θεωρητικά, «όλοι το γνωρίζουν». Τα τελευταία σαράντα χρόνια πολυάριθμες μελέτες πάνω σε πολλές γλώσσες καταλήγουν σταθερά στο συμπέρασμα πως, όταν έχουμε γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους (χρήση του αρσενικού άρθρου ή γένους με ουδέτερο τρόπο), στην πραγματικότητα δεν το εκλαμβάνουμε γενικευτικά.²⁰ Αντίθετα, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων θεωρούμε ότι γίνεται αναφορά στο αρσενικό.

Στη γενικευτική χρήση του αρσενικού είναι πολύ πιθανότερο οι άνθρωποι να φέρουν στον νου τους διάσημους άντρες παρά διάσημες γυναίκες,²¹ να αντιληφθούν ένα επάγγελμα ως ανδροκρατούμενο²² και να προτείνουν άντρες υποψήφιους για θέσεις εργασίας και πολιτικά αξιώματα.²³ Είναι λιγότερο πιθανό γυναίκες να κάνουν αίτηση και να

* Man στο πρωτότυπο.

τα πάνε καλά σε συνεντεύξεις για θέσεις εργασίας που έχουν διαφημιστεί με γενικευτική χρήση του αρσενικού.²⁴ Στην πραγματικότητα, η γενικευτική χρήση του αρσενικού προσλαμβάνεται τόσο συχνά απλώς ως χρήση του αρσενικού, ώστε ανατρέπεται ακόμα και ισχυρά και καθιερωμένα στερεότυπα, με αποτέλεσμα επαγγέλματα που θεωρούνται τυπικά γυναικεία, όπως, για παράδειγμα, «αισθητικός», να εκλαμβάνονται ξαφνικά ως αντρικά.²⁵ Καταφέρνει να διαστρεβλώσει ακόμα και επιστημονικές μελέτες, δημιουργώντας κατά κάποιον τρόπο ένα έμφυλο κενό μετα-δεδομένων. Σε επιστημονικό άρθρο που δημοσιεύτηκε το 2015, εξετάζονται οι προκαταλήψεις στην αυτοαξιολόγηση στο πλαίσιο ψυχολογικών ερευνών, και συμπεραίνεται πως η γενικευτική χρήση του αρσενικού σε ερωτηματολόγια επηρεάζει τις γυναικείες απαντήσεις, διαστρεβλώνοντας δυναμικά «τι σημασία των αποτελεσμάτων».²⁶ Οι συγγραφείς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι αυτή η χρήση «ενδεχομένως αποτυπώνει μη πραγματικές διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες, διαφορές που δεν θα εμφανίζονταν αν το ίδιο ερωτηματολόγιο χρησιμοποιούσε ουδέτερο γένος ή γένος προσαρμοσμένο στον εκάστοτε ερωτώμενο ή ερωτώμενη».

Κι όμως, παρά τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν στη διάρκεια δεκαετιών και δείχνουν ότι η γενικευτική χρήση του αρσενικού κάθε άλλο παρά σαφής είναι, η επίσημη γλωσσική πολιτική πολλών κρατών εμμένει στη θέση ότι πρόκειται απλώς για μια τυπικότητα που πρέπει να διατηρηθεί για λόγους... σαφάνειας. Πολύ πρόσφατα, εν έτει 2017, η γαλλική Ακαδημία, η καθ' ύλην αρμόδια αρχή για ζητήματα της γαλλικής γλώσσας, κατακεραύνωσε την προοπτική παρέκκλισης από τις νόρμες του γραπτού λόγου, όπου το αρσενικό αποτελεί συμπεριληπτική αναφορά και των δύο γενών. Η Ακαδημία θεωρεί δηλαδή ότι η υιοθέτηση εναλλακτικών ως προς τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους αποτελεί «θανάσιμο κίνδυνο» για τη γαλλική γλώσσα. Παρόμοιες διαμάχες υπήρξαν και σε άλλες χώρες, όπως η Ισπανία και το Ισραήλ.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις, η σύγχρονη αγγλική είναι μια γλώσσα χωρίς γραμματικά γένη και η γενικευτική χρήση του αρσενικού είναι πλέον ιδιαίτερα περιορισμένη. Για παράδειγμα, αν και παλαιότερα όροι όπως «doctor» [γιατρός] και «roei» [ποιητής] ανιψί-

ρονταν αποκλειστικά στο αρσενικό πρόσωπο ή φύλο, ενώ η αναφορά στο θηλυκό γένος γινόταν συνήθως απαξιωτικά, δηλαδή με όρους όπως «doctoresses» [γιατρίνες] και «poetesses» [ποιητριούλες], πλέον αυτοί οι όροι είναι ασημάδευτοι ως προς το γραμματικό γένος και συμπεριλαμβάνουν και τα δύο φύλα. Όμως, αν και η επίσημη χρήση του αρσενικού γενικό τω τρόπω διατηρείται μονάχα στα γραπτά ορισμένων λεπτολόγων που επιμένουν να χρησιμοποιούν το «αυτός» με την έννοια του «αυτός/ή», πλέον παρατηρείται επαναφορά της και στην ανεπίσημη γλώσσα, με φαινομενικά ασημάδευτους όρους, όπως τους αμερικανικούς «dude» [φίλε] και «guys» [παιδιά], και τον βρετανικό «lads» [παλικάρια]. Μάλιστα, μια πρόσφατη διαμάχη στο Ηνωμένο Βασίλειο κατέδειξε πως για κάποιους η γενικευτική χρήση του αρσενικού παραμένει θέμα μείζονος σημασίας. Συγκεκριμένα, το 2017 η Dany Cotton, η πρώτη γυναίκα επικεφαλής του πυροσβεστικού σώματος του Λονδίνου, πρότεινε την αντικατάσταση του όρου «fireman» (ο οποίος εμπεριέχει τον όρο «man» [άνδρας]) με τον πλέον καθιερωμένο, ασημάδευτο ως προς το φύλο και, ειλικρινά, πολύ καλύτερο όρο «firefighter», με αποτέλεσμα να δεχθεί έναν καταγισμό από μηνύματα μίσους.

Γλώσσες όπως η γαλλική, η γερμανική και η ισπανική διαχωρίζουν τις λέξεις σε γραμματικά γένη και οι έννοιες του αρσενικού και του θηλυκού είναι συνυφασμένες με τη γλώσσα καθ'αυτήν, αφού κάθε ουσιαστικό κατηγοριοποιείται σε ένα γένος. Στην ισπανική, για παράδειγμα, το τραπέζι είναι ουσιαστικό θηλυκού γένους («la mesa roja» [το κόκκινο τραπέζι]), ενώ το αυτοκίνητο είναι αρσενικού γένους («el coche rojo» [το κόκκινο αυτοκίνητο]). Για τα ουσιαστικά που αναφέρονται σε ανθρώπους, ενώ υπάρχουν όροι τόσο για το αρσενικό όσο και για το θηλυκό, το γένος αναφοράς είναι πάντα το αρσενικό. Εάν πληκτρολογήσουμε στη μηχανή αναζήτησης της Google τον όρο «δικηγόρος» στα γερμανικά, θα το αποδώσει ως «anwalt», που σημαίνει άντρας δικηγόρος και χρησιμοποιείται γενικευτικά για το άτομο, ανεξαρτήτως φύλου, που ασκεί δικηγορία. Εάν θέλουμε να αναφερθούμε συγκεκριμένα σε μια γυναίκα δικηγόρο, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «anwältin». (Παρεμπιπτόντως, όπως και σε αυτό το παράδειγμα, συχνά οι λέξεις θηλυκού γένους προέρχονται από μια τροποποίηση της ίδιας

λέξης στο αρσενικό. Με τρόπο ανεπαίσθητο, ο θηλυκός τύπος αποτελεί μια μορφή παρέκκλισης από τον αρσενικό, σύμφωνα με την έννοια του «Άλλου» της Σιμόν ντε Μποβουάρ.) Η γενικευτική χρήση του αρσενικού χρησιμοποιείται επίσης όταν αναφερόμαστε σε ομάδες ανθρώπων, στις περιπτώσεις που είτε το φύλο είναι άγνωστο, είτε πρόκειται για μια μεικτή ομάδα αντρών και γυναικών. Κατά συνέπεια, μια ομάδα εκατό γυναικών εκπαιδευτικών στην Ισπανία θα χαρακτηριζόταν ως «las profesoras» [οι καθηγήτριες], αλλά με την προσθήκη ενός και μόνο άντρα η ομάδα γίνεται «los profesores» [οι καθηγητές]. Τέτοια είναι η δύναμη του αρσενικού ως βασικής συνθήκης.

Στις γλώσσες που διαχωρίζουν τις λέξεις σε γραμματικά γένη, η γενικευτική χρήση του αρσενικού παραμένει διάχυτη. Οι προκλήσεις των θέσεων εργασίας γίνονται συνήθως με τη χρήση αρσενικού γένους, ειδικά όταν αφορούν διευθυντικούς ρόλους. Μια πρόσφατη αυστριακή έρευνα για τη γλώσσα που χρησιμοποιείται σε αγγελίες εργασίας για την κάλυψη διευθυντικών θέσεων κατέδειξε ότι η αναλογία της χρήσης του γενικευτικού αρσενικού έναντι των δικαιότερων επιλογών ως προς το φύλο (χρήση τόσο του θηλυκού όσο και του αρσενικού γένους) είναι 27 προς 1. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θεωρεί πως έχει βρει τη λύση σε αυτό το πρόβλημα, συνιστώντας από το 2008 την προσθήκη των αρχικών (m/f) στο τέλος των αγγελιών εργασίας στις γλώσσες με έμφυλο πρόσωπο. Το σκεπτικό πίσω από αυτή την απόφαση είναι ότι, αν μας υπενθυμίζεται πως υπάρχουν και οι γυναίκες, τότε θα επιτευχθεί μια πιο «δίκαιη» γενικευτική χρήση του αρσενικού. Μια καλή ιδέα, που δεν στηρίχθηκε όμως σε δεδομένα. Όταν ο αντίκτυπός της ερευνήθηκε στην πράξη, έγινε αμέσως αντιληπτό ότι και με την προσέγγιση αυτή διατηρείται πλήρως η έμφυλη ασυμμετρία στην αγορά εργασίας, όπως ακριβώς και με τη γενικευτική χρήση του αρσενικού, κάτι που και αδεικνύει τη σημασία της συλλογής δεδομένων πριν από τη χάραξη μιας πολιτικής.

Άραγε μπορεί όλη αυτή η διαμάχη γύρω από τις λέξεις να κωλύσει με κάποιον τρόπο την πραγματική ζωή; Ναι, όπως προκύπτει, μισοί. Το 2012, σε μια μελέτη που δημοσιεύτηκε από το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ διαπιστώθηκε ότι η μεγαλύτερη ανισότητα ως προς το

φύλο παρουσιάζεται στις χώρες με γλώσσες που διαθέτουν γραμματικά γένη και διατηρούν έντονη τη διάκριση αρσενικού/θηλυκού σχεδόν σε κάθε γλωσσική εκφορά.³³ Όμως συμβαίνει το εξής παράδοξο: οι χώρες των οποίων οι γλώσσες δεν διαθέτουν γραμματικά γένη (όπως τα ουγγρικά και τα φινλανδικά) δεν συγκαταλέγονται σε αυτές με την πλέον ισότιμη μεταχείριση ανδρών και γυναικών. Αντιθέτως, αυτή η τιμητική διάκριση ανήκει σε μια τρίτη κατηγορία. Πρόκειται για χώρες των οποίων οι γλώσσες διαθέτουν ασημάδευτα γραμματικά γένη, όπως η αγγλική. Σε αυτές τις γλώσσες το φύλο δεν εμπεριέχεται στη λέξη καθαυτήν, προσδιορίζεται απλώς επεξηγηματικά («female teacher» [γυναίκα δασκάλα], «male nurse» [άντρας νοσοκόμος]). Οι συγγραφείς της έρευνας κατέληξαν στο συμπέρασμα πως, αν δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το φύλο με οποιονδήποτε τρόπο, τότε δεν μπορούμε να δώσουμε έμφαση στην «παρουσία των γυναικών στον κόσμο», άρα ούτε και να «διορθώσουμε» την υπόρρητη προκατάληψη σε μια γλώσσα. Εν ολίγοις, επειδή σε κάθε γλώσσα, ελλείψει αντίθετων ενδείξεων, η παρουσία του άντρα είναι δεδομένη, έχει μεγάλη σημασία όταν δεν έχουμε καν την κυριολεκτική δυνατότητα να αναφερθούμε στις γυναίκες.

Είναι δελεαστικό να σκεφτούμε ότι η ενσωματωμένη στη γλώσσα μεροληψία υπέρ των αντρών αποτελεί απλώς κατάλοιπο οπισθοδρομικών εποχών, αλλά τα στοιχεία δεν δείχνουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Η «γρηγορότερα αναπτυσσόμενη γλώσσα» του κόσμου, που χρησιμοποιείται από άνω του 90% του παγκόσμιου πληθυσμού στο διαδίκτυο, είναι τα emoji. Αυτή η γλώσσα γεννήθηκε στην Ιαπωνία της δεκαετίας του 1980 και οι γυναίκες είναι οι τακτικότερες χρήστριές της: το 78% των γυναικών –έναντι του 60% των αντρών– χρησιμοποιεί συχνά emoji. Και όμως, μέχρι και το 2016, ο κόσμος των emoji ήταν παραδόξως ανδροκρατούμενος.

Τα emoji που διαθέτουμε στα έξυπνα τηλέφωνα επιλέγονται από τη Unicode Consortium, μια ομάδα οργανισμών με κάπως πομπώδες όνομα και έδρα τη Σίλικον Βάλι, που συνεργάζονται για να διασφαλίσουν την τήρηση καθολικών, διεθνών προτύπων λογισμικού. Αποφασίζοντας να εντάξει ένα συγκεκριμένο emoji (π.χ. ο/π «κατάσκοπος») στην τρέχουσα συλλογή της, η Unicode αποφασίζει για τον κώδικα που θα

πρέπει να χρησιμοποιηθεί. Κάθε κατασκευάστρια εταιρεία τηλεφώνων (ή κάθε πλατφόρμα όπως το Twitter και το Facebook) θα σχεδιάσει στη συνέχεια ένα εμοji, αποδίδοντας τον/την κατάσκοπο με βάση τη δική της αντίληψη για τη μορφή του/της. Όμως όλες θα χρησιμοποιούν τον ίδιο κώδικα, έτσι ώστε να διευκολύνεται η επικοινωνία ανάμεσα στις διαφορετικές πλατφόρμες. Το εμοji-φατσούλα με μάπα καρδούλες είναι πάντα ένα εμοji-φατσούλα με μάπα καρδούλες.

Η Unicode κατά παράδοση δεν καθορίζει το φύλο για τους περισσότερους χαρακτήρες εμοji. Το εμοji που οι περισσότερες πλατφόρμες αναπαριστούσαν αρχικά ως έναν άντρα που τρέχει δεν ονομάστηκε «άντρας που τρέχει». Ονομάστηκε απλώς «δρομέας». Ομοίως, το πρωτότυπο εμοji στο οποίο απεικονίζεται αστυνομικός περιγράφηκε από τη Unicode ως «police officer» και όχι ως «policeman» (το οποίο, και πάλι, εμπέριχέται τον όρο «man» [άνδρας]). Οι μεμονωμένες πλατφόρμες ήταν αυτές που στο σύνολό τους ερμήνευαν αυτούς τους ασημάδευτους ως προς το φύλο όρους ως αρσενικούς.

Το 2016, η Unicode αποφάσισε να κάνει κάτι γι' αυτό. Εγκαταλείποντας την προηγούμενη «ουδέτερη» στάση της απέναντι στα δύο φύλα, αποφάσισε να ορίσει ρητά το φύλο σε όλα τα εμοji που απεικονίζουν ανθρώπους. Έτσι, στη θέση του «δρομέα» που είχε εκπροσωπηθεί γενικά ως «άντρας δρομέας», η Unicode εξέδωσε κώδικα ξεχωριστά για τους άντρες και τις γυναίκες δρομείς. Πλέον υπάρχουν αρσενικές και θηλυκές επιλογές για όλα τα επαγγέλματα και αθλήματα. Είναι μια μικρή αλλά σημαντική νίκη.

Η εύκολη λύση είναι να κατηγορήσει κάποιος τις κατασκευάστριες εταιρείες κινητών και τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης για σεξισμό (δικαίως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν και συχνά ο σεξισμός εκπλώνεται εν αγνοία τους). Στην πραγματικότητα, όμως, ακόμα και αν είχαν καταφέρει να σχεδιάσουν μια εικόνα **δρομέα ουδέτερη** ως προς το φύλο, θα εξακολουθούσαμε στην πλειονότητά μας να εκλαμβάνουμε τον δρομέα ως άντρα, καθώς θεωρούμε τα περισσότερα μηνύματα αρσενικά, εκτός κι αν υπάρχει ειδική **σήμανση που τα καθιστά** θηλυκά. Και ενώ ευχόμαστε φυσικά οι **οργισμένοι γραμματικοί** να αυτηθήσουν στην ιδέα του «αυτός/ή» (ή ακόμα χειρότερα, **έκός φυλλάκι**,

«αυτή/ές») αντί του σκέτου «αυτός», χωρίς να θεωρούν ότι είναι το χειρότερο πράγμα που τους έχει συμβεί, η αλήθεια είναι πως η απομάκρυνση από τη γενικευτική χρήση του αρσενικού θα μας φέρει μόνο στα μισά της διαδρομής. Η μεροληψία υπέρ του αρσενικού είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στον ψυχισμό μας, που ακόμα και ουδέτερες ως προς το γένος λέξεις ερμηνεύονται ως αρσενικές.

Σε μια μελέτη του 2015 παρουσιάζονται οι πέντε κύριες λέξεις που χρησιμοποιούνται σε επιστημονικά άρθρα του 2014 στον τομέα της ΗΙC (Αλληλεπίδραση Ανθρώπου-Υπολογιστή) για να γίνει αναφορά σε ανθρώπους. Όπως προκύπτει, φαινομενικά είναι όλες ουδέτερες ως προς το γένος: «user», «participant», «person», «designer» και «researcher». Θερμά συγχαρητήρια στην επιστημονική κοινότητα της ΗΙC. Υπάρχει ωστόσο, όπως αναμενόταν, και ένα μελανό σημείο. Όταν ζητήθηκε από τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα να σκεφτούν καθεμία από αυτές τις λέξεις για δέκα δευτερόλεπτα και μετά να προσπαθήσουν να τις εικονοποιήσουν, φάνηκε ξεκάθαρα ότι αυτές οι φαινομενικά ουδέτερες ως προς το γένος λέξεις δεν αποτυπώθηκαν εξίσου ως αρσενικού ή θηλυκού γένους. Για τους άντρες συμμετέχοντες, η μοναδική λέξη που θεωρήθηκε αρσενικού γένους σε ποσοστό μικρότερο του 80% ήταν το «designer» (το αρσενικό εξακολουθεί να καταλαμβάνει το 70%). Η λέξη «researcher» ήταν πιθανότερο να απεικονιστεί ως άφυλη παρά ως γένους θηλυκού. Οι γυναίκες ήταν κατά τι λιγότερο προκατειλημμένες ως προς το φύλο, όμως συνολικά ήταν και για εκείνες πιο πιθανό να αντιληφθούν τις ουδέτερες λέξεις ως αρσενικές, με εξαίρεση το «person» και το «participant» (λέξεις που στο 80% των αντρών έγιναν αντιληπτές ως αρσενικές), οι οποίες αντιμετωπίστηκαν εξίσου ως αρσενικές και θηλυκές.

Τα αποθαρρυντικά αυτά συμπεράσματα συμπίπτουν με τα δεδομένα που αντλούνται εδώ και δεκαετίες από το τεστ «Ζωγράφισε μια φιγούρα επιστήμονα», όπου στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα άτομα που συμμετείχαν ζωγράφιζαν άνδρες. Η στερεοτυπική αυτή θεώρηση υπήρξε ανέκαθεν τόσο ισχυρή, ώστε η ανακοίνωση σε πρόσφατο άρθρο ότι πλέον το 28% των παιδιών ζωγραφίζουν γυναίκες χαιρετίστηκε παγκοσμίως από τα ΜΜΕ. Συμπίπτουν επίσης με τα ίσως ακόμα πιο ανησυχητικά αποτελέσματα μιας μελέτης του 2008, στην οποία ζητήθηκε από

πακιστανούς μαθητές και μαθήτριες, ηλικίας εννιά και δέκα ετών, να ζωγραφίσουν μια εικόνα για τη λέξη «εμείς». Ελάχιστες ήταν οι μαθήτριες που ζωγράρισαν γυναίκες, και κανένας από τους μαθητές.

Ούτε καν τα άψυχα αντικείμενα δεν μπορούν να ξεφύγουν από την ανδροκρατούμενη θεώρηση του κόσμου. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας έρευνας οι επιστήμονες προσπάθησαν να επηρεάσουν τα άτομα που συμμετείχαν ώστε να αντιληφθούν ένα λούτρινο ζωάκι ουδέτερου γένους ως θηλυκό, χρησιμοποιώντας θηλυκές ανωνυμίες. Παιδιά, γονείς και κηδεμόνες εξακολουθούσαν να αναφέρονται στο ζωάκι με την αρσενική ανωνυμία. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, το ζωάκι θα έπρεπε να έχει μια «απόλυτα θηλυκή» εικόνα για να χρησιμοποιηθεί το «αυτή» αντί του «αυτός» έστω και από τα μισά άτομα που συμμετείχαν.

Για να πούμε την αλήθεια, δεν πρόκειται για μια εντελώς παράλογη εικασία – συχνά πρόκειται πράγματι για αρσενικό. Μια διεθνής μελέτη του 2007 πάνω σε 25.439 παιδικούς τηλεοπτικούς χαρακτήρες έδειξε ότι μόνο το 13% των μη ανθρώπινων χαρακτήρων ήταν γυναίκες (τα ποσοστά για τους γυναικείους ανθρώπινους χαρακτήρες ήταν ελαφρώς καλύτερα, αν και εξακολουθούσαν να είναι χαμηλά, στο 32%). Μια ανάλυση κατάλληλων για παιδιά ταινιών που κυκλοφόρησαν μεταξύ 1990 και 2005 έδειξε ότι μόνο το 28% των μη σιωπηλών ρόλων μοιραζόταν σε γυναικείους χαρακτήρες – ενώ ακόμα πιο χαρακτηριστικά, σε ό,τι αφορά τον ορισμό του άντρα ως βασικής συνθήκης, οι γυναίκες αποτελούσαν μόλις το 17% στις σκηνές με ανθρώπινα πλήθη.

Οι άντρες δεν έχουν μόνο περισσότερους ρόλους, αλλά και διπλάσιο τηλεοπτικό χρόνο – ο οποίος γίνεται σχεδόν τριπλάσιος όταν, όπως συμβαίνει στις περισσότερες ταινίες, ο πρωταγωνιστής είναι άντρας. Μόνο στην περίπτωση που πρωταγωνιστεί κάποια γυναίκα εμφανίζονται εξίσου συχνά άντρες και γυναίκες (χωρίς όμως οι γυναίκες να έχουν, όπως θα ήταν αναμενόμενο, περισσότερο τηλεοπτικό χρόνο). Οι άντρες παίρνουν επίσης περισσότερες ατάκες, μιλώντας τον διπλάσιο χρόνο σε σχέση με τις γυναίκες συνολικά, τον τριπλάσιο χρόνο σε ταινίες όπου πρωταγωνιστούν άντρες και σχεδόν τον διπλάσιο σε ταινίες με άντρες και γυναίκες σε συμπρωταγωνιστικούς ρόλους. Και πάλι, μόνο

στις λίγες ταινίες όπου πρωταγωνιστούν γυναίκες μοιράζεται εξίσου ο τηλεοπτικός χρόνος μεταξύ αντρικών και γυναικείων χαρακτήρων.

Αυτή η ανισορροπία δεν εντοπίζεται μόνο στον κινηματογράφο και την τηλεόραση. Υπάρχει παντού.

Υπάρχει ακόμα και στα αγάλματα. Όταν μετρήσα όλα τα αγάλματα στη βάση δεδομένων της Βρετανικής Ένωσης Δημοσίων Μνημείων και Γλυπτών, διαπίστωσα ότι τα αγάλματα αντρών με το όνομα Ιωάννης ήταν από μόνα τους περισσότερα από όλες τις ιστορικές, επώνυμες, μη βασιλικές γυναικείες μορφές (ο μοναδικός λόγος που με την προσθήκη των γαλαζοσίματων οι γυναίκες ξεπέρασαν οριακά τους Ιωάννηδες ήταν η βασίλισσα Βικτώρια, της οποίας τον ενθουσιασμό για την τοποθέτηση αγαλμάτων του εαυτού της σέβομαι βαθύτατα).

Υπάρχει και στα χαρτονομίσματα. Το 2013 η Τράπεζα της Αγγλίας ανακοίνωσε την πρόθεσή της να αντικαταστήσει τη μοναδική γυναικεία ιστορική φιγούρα στα χαρτονομίσματά της με έναν ακόμα άντρα (συμμετείχα σε μια επιτυχημένη εκστρατεία εναντίον αυτής της κίνησης και τώρα έχουν κάνει την εμφάνισή τους αντίστοιχες εκστρατείες και σε άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένων του Καναδά και των ΗΠΑ).

Υπάρχει ακόμα και στα ειδησεογραφικά μέσα. Από το 1995 και κάθε πέντε χρόνια, το Πρόγραμμα Παρακολούθησης Παγκόσμιων Μέσων αξιολογεί την εκπροσώπηση των γυναικών στα έντυπα και τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα όλου του κόσμου. Η τελευταία έκθεσή του, που δημοσιεύθηκε το 2015, έδειξε ότι «οι γυναίκες αποτελούν μόνο το 24% των ατόμων για τα οποία ο κόσμος άκουσε, διάβασε ή είδε σε εφημερίδες, τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές ειδήσεις, ακριβώς όπως και το 2010».

Υπάρχει ακόμα και στα σχολικά εγχειρίδια. Μελέτες τριάντα ετών πάνω σε γλωσσικά και γραμματικά εγχειρίδια σε χώρες όπως η Γερμανία, οι ΗΠΑ, η Αυστραλία και η Ισπανία έχουν διαπιστώσει ότι οι άντρες ξεπερνούν κατά πολύ τις γυναίκες στις προτάσεις-παράδειγματα (κατά μέσο όρο, σε αναλογία περίπου τρία προς ένα). Μια αμερικανική μελέτη πάνω σε δεκαοκτώ ευρέως χρησιμοποιούμενα σχολικά βιβλία ιστορίας που κυκλοφόρησαν μεταξύ 1960 και 1990 έδειξε ότι οι εικόνες των επώνυμων αντρών ξεπερνούσαν τις αντίστοιχες των

γυναϊκών, με την αναλογία να κυμαίνεται περί το 18 προς 100, ενώ μόνο το 9% των ονομάτων στο ευρετήριο ήταν γυναικεία (ποσοστό που παρέμεινε ίδιο σε έκδοση ενός εκ των βιβλίων το 2002). Πιο πρόσφατα, το 2017, σε ανάλυση δέκα εισαγωγικών εγχειριδίων πολιτικών επιστημών, διαπιστώθηκε ότι, κατά μέσο όρο, μόνο το 10,8% των σελίδων ανά κείμενο αναφέρεται σε γυναίκες (σε μερικά κείμενα, το ποσοστό ήταν μόλις 5,3%). Τα ίδια επίπεδα μεροληψίας υπέρ των αντρών εντοπίστηκαν σε πρόσφατες αναλύσεις εγχειριδίων από την Αρμενία, το Μαλάουι, το Πακιστάν, την Ταϊβάν, τη Νότια Αφρική και τη Ρωσία.

Είναι τόσο διαδεδομένη αυτή η πολιτισμική μεροληψία υπέρ της αντρικής εκπροσώπησης, που η κατασκευάστρια εταιρεία της κλασικής σειράς παιχνιδιών δράσης επιστημονικής φαντασίας *Metroid* τη χρησιμοποίησε για να εκπλήξει την κοινότητα των gamers. «Αναρωτιόμασταν τι θα εξέπληττε τους πάντες και συζητούσαμε για τη στιγμή που [ο βασικός χαρακτήρας] Samus θα έβγαζε το κράνος του. Τότε κάποιος είπε "Όλοι θα σοκάρωνταν αν ο Samus αποδεικνυόταν γυναίκα!"» θυμούνται σε μια πρόσφατη συνέντευξη. Και, για να βεβαιωθούν ότι θα το καταλάβουν όλοι, την απεικόνισαν με ροζ μπικνί σε μια θηλυκή πόζα.

Το *Metroid* ήταν –και παραμένει– ένα παιχνίδι που διαφέρει από τα συνηθισμένα. Παρόλο που μια έκθεση του Pew Research Center⁵³ (2015) έδειξε ότι ο αριθμός των Αμερικανών και των Αμερικανίδων που παίζουν βιντεοπαιχνίδια είναι ίδιος, μόνο το 3,3%⁵⁴ των παιχνιδιών που προβλήθηκαν σε συνεντεύξεις Τύπου κατά τη διάρκεια της E3 του 2016 (της μεγαλύτερης ετήσιας έκθεσης βιντεογέιμ στον κόσμο) είχαν γυναίκες στους πρωταγωνιστικούς χαρακτήρες. Πρόκειται για ποσοστό χαμηλότερο του αντίστοιχου του 2015, το οποίο, σύμφωνα με την ιστοσελίδα *Feminist Frequency*, ανερχόταν στο 9%.⁵⁵ Όταν οι γυναικείοι χαρακτήρες καταφέρνουν τελικά να περιληφθούν σε κάποιο παιχνίδι, συχνά παραμένουν ένα απλώς προαιρετικό χαρακτηριστικό του. Στην E3 του 2015, ο σκηνοθέτης του *Fallout 4*, *Todd Howard*, αποκάλυψε πόσο εύκολα μπορούσαν τα άτομα που έπαιζαν να επιλέξουν αντρικούς ή γυναικείους χαρακτήρες – μόνο για να μεταβεί στην αντρική έκδοση

για το υπόλοιπο της παρουσίας.⁵⁶ Όπως παρατήρησε το *Feminist Frequency*, όταν δημοσίευσε τα στοιχεία του για την E3 του 2016, οι «ήρωες είναι άντρες εξ ορισμού».

Αυτή η βαθιά ανδροκρατούμενη κουλτούρα έχει οδηγήσει στην αντιμετώπιση της αρσενικής εμπειρίας, της αρσενικής προοπτικής, ως καθολικής, ενώ η γυναικεία εμπειρία –η εμπειρία του μισού παγκόσμιου πληθυσμού δηλαδή– θεωρείται πιο ειδική. Και ακριβώς λόγω αυτής της ταύτισης του αντρικού με το καθολικό, όταν μια καθηγήτρια από το πανεπιστήμιο της Τζορτζτάουν ονόμασε το μάθημα της λογοτεχνίας που δίδασκε «Λευκοί άντρες συγγραφείς», η είδηση έγινε πρωτοσέλιδο, ενώ τα πολυάριθμα μαθήματα για «γυναίκες συγγραφείς» περνούν ασχολίαστα.⁵⁸

Η ταύτιση του αντρικού με το καθολικό (και του γυναικείου με το ειδικό) είναι που οδήγησε στο «κατακεραύνωμα» μιας ταινίας για τον αγώνα των βρετανίδων γυναικών για το δικαίωμα ψήφου (από την εφημερίδα *Guardian*, παρακαλώ), που χαρακτηρίστηκε ως «περιέργως ερμητική» επειδή δεν κάλυψε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – κάτι που δυστυχώς αποδεικνύει ότι η παρατήρηση που έκανε η Βιρτζίνια Γουλφ το 1929 («Ο κριτικός παίρνει σαν δεδομένο πως αυτό είναι ένα σημαντικό βιβλίο γιατί ασχολείται με τον πόλεμο. Εκείνο είναι ασήμαντο γιατί ασχολείται με τα αισθήματα μερικών γυναικών μέσα σ' ένα σαλό-νι») είναι επίκαιρη όσο ποτέ.⁵⁹ Αυτός είναι ο λόγος που ο Β.Σ. Νάπολ επικρίνει το γράψιμο της Τζέιν Όστεν ως «περιορισμένο», ενώ την ίδια στιγμή κανείς δεν περιμένει από τον *Λύκο της Wall Street* να καταπιαστεί με τον Πόλεμο του Κόλπου ή από τον νορβηγό συγγραφέα Καρλ Ούβε Κνάουσογκορντ να γράψει για οτιδήποτε άλλο πέρα από τον εαυτό του (ή να κάνει αναφορά σε περισσότερες από μία γυναίκες συγγραφείς) και να εγκωμιαστεί από το περιοδικό *New Yorker* για την έκφραση «καθολικών ανησυχιών» στην εξάτομη αυτοβιογραφία του.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η σελίδα της εθνικής ομάδας ποδοσφαίρου της Αγγλίας στη Wikipedia αναφέρεται στην εθνική αντρών, ενώ η σελίδα των γυναικών ονομάζεται εθνική ποδοσφαιρική ομάδα γυναικών Αγγλίας, όπως και ο λόγος που το 2013 η Wikipedia έκανε διάκριση ανάμεσα σε «Αμερικανούς μυθιστοριογράφους» και «Αμερικαν-

νίδες γυναίκες μυθιοτοιογράφους». Και είναι, τέλος, ο λόγος για τον οποίο μια μελέτη του 2015 με θέμα τις εκδοχές της Wikipedia σε διάφορες γλώσσες κατέδειξε ότι τα λήμματα που αναφέρονται σε γυναίκες περιλαμβάνουν λέξεις όπως «γυναίκα», «θηλυκό» ή «κυρία», αλλά τα λήμματα για τους άνδρες δεν περιέχουν λέξεις όπως «άντρας», «αρσενικό» ή «κύριος» (επειδή το αρσενικό φύλο θεωρείται αυτονόητο).⁶⁰

Χαρακτηρίζουμε την περίοδο από τον 14ο έως τον 17ο αιώνα ως περίοδο «Αναγέννησης», αν και, όπως επισημαίνει η κοινωνική ψυχολόγος Carol Tavris στο βιβλίο της *The Mismeasure of Woman* (1991), δεν ήταν περίοδος αναγέννησης για τις γυναίκες, που παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό αποκλεισμένες από την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή. Χαρακτηρίζουμε τον 18ο αιώνα ως αιώνα «Διαφωτισμού», αν και, παρότι διεύρυνε τα δικαιώματα του ανθρώπου, «περιορίσε τα δικαιώματα των γυναικών, οι οποίες στερούνταν το δικαίωμα διαχείρισης των περιουσιακών τους στοιχείων, καθώς επίσης και την πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση». Θεωρούμε την αρχαία Ελλάδα ως το λίκνο της δημοκρατίας, αν και οι γυναίκες, οι οποίες αποτελούσαν τον μισό πληθυσμό, δεν είχαν δικαίωμα ψήφου.

Το 2013, όλα τα ΜΜΕ επάινεσαν τον βρετανό τενίστα Αντι Μάρει, ο οποίος με τη νίκη του κατάφερε να δώσει τέλος στην «εβδομηνταεπιτάχρονη αναμονή» της Μεγάλης Βρετανίας για την κατάκτηση του Γουίμπλεντον, παρότι η Βιτζίνια Γουέιντ το είχε κατακτήσει το 1977. Τρία χρόνια αργότερα, σε σχόλιο αθλητικογράφου ότι ήταν «το πρώτο άτομο που κατάφερε να κερδίσει δύο χρυσά μετάλλια σε Ολυμπιακούς Αγώνες τένις», ο Μάρει απάντησε ορθά ότι η «Βένους και η Σερένα Γουίλιαμς είχαν κερδίσει τέσσερα η καθεμία». ⁶¹ Στις ΗΠΑ αποτελεί καθολικά αναγνωρισμένη αλήθεια ότι η εθνική ποδοσφαιρού της δεν έχει κατακτήσει ποτέ το Παγκόσμιο Κύπελλο και δεν έχει φτάσει καν στον τελικό – κι όμως το έχει κάνει. Η γυναικεία ομάδα ποδοσφαιρού των ΗΠΑ έχει κατακτήσει το κύπελλο τέσσερις φορές. ⁶²

Τα τελευταία χρόνια έχουν σημειωθεί αξιόπαινες προσπάθειες για να αντιμετωπιστεί η διαχρονική, πολιτισμική μεροληψία υπέρ των αντρών,

* Στα αγγλικά και τα δύο αποδίδονται ως «American novelists».

αλλά συχνά τυγχάνουν εκθρικής αντιμετώπισης. Όταν η Marvel⁶³ ανακοίνωσε ότι οι δυνάμεις του Θορ θα μεταφερθούν σε γυναίκα, οι φίλοι της σειράς επαναστάτησαν – παρότι, όπως υπογράμμισε το περιοδικό *Wired*, «κανείς δεν είπε το παραμικρό» όταν ο Θορ μεταμορφώθηκε σε βάτραχο. ⁶⁴ Όταν σε δύο συνεχόμενες ταινίες της σειράς *Ο Πόλεμος των Άστρων* τον πρωταγωνιστικό ρόλο ενσάρκωσε γυναίκα, κραυγές οργής αντίκπσαν σε όλη την ανδρόσφαιρα. ⁶⁵ Σε μια από τις μακροβιότερες βρετανικές τηλεοπτικές σειρές επιστημονικής φαντασίας (*Δόκτωρ Χου*) ο εξωγήινος πρωταγωνιστής, γνωστός ως «ο γιατρός», μπορούσε να πάρει οποιαδήποτε μορφή, αλλά είχε μετενσαρκωθεί μόνο σε άντρες τις πρώτες δώδεκα φορές. Το 2017, ωστόσο, για πρώτη φορά, ο γιατρός πήρε τη μορφή γυναίκας. ⁶⁶ Σε απάντηση, ο ηθοποιός Peter Davison, ο οποίος είχε ενσαρκώσει στο παρελθόν τον Δόκτορα Χου, εξέφρασε τις «αμφιβολίες» του για το πόσο σοφό θα ήταν να παίξει τον ρόλο μια γυναίκα. Θα προτιμούσε την ιδέα του γιατρού ως «αγοριού» και θρήνησε «την απώλεια ενός προτύπου για τα αγόρια». Ενοχλημένοι άντρες καλούσαν μέσω Twitter σε μοϊκοτάρισμα της σειράς, καταδικάζοντας την απόφαση ως «πολιτικά ορθή» και «φιλελεύθερη» επίδειξη αρετής. ⁶⁷

Ο Colin Baker, ο οποίος ενσάρκωσε τον Δόκτορα Χου μετά τον Peter Davison, διαφώνησε με τον προκάτοχό του. Όπως δήλωσε, τα αγόρια «είχαν πρότυπο για πενήντα χρόνια». Επιπλέον έθεσε το ερώτημα εάν πρέπει το πρότυπο να είναι απαραίτητα του ίδιου φύλου. «Δεν μπορείς να είσαι πρότυπο ως άτομο;» ρώτησε. Δυστυχώς όχι, Colin, γιατί, όπως έχουμε δει, το «άτομο» εΐθισται να εκλαμβάνεται ως άντρας. Εν πάση περιπτώσει, ενώ έχει αποδειχθεί ότι οι γυναίκες μπορούν ως έναν βαθμό να δεχτούν άντρες ως πρότυπα, οι άντρες δεν δέχονται γυναικεία πρότυπα. Οι γυναίκες αγοράζουν βιβλία γραμμένα από και για άντρες, αλλά οι άντρες δεν αγοράζουν βιβλία γραμμένα από και για γυναίκες (ή τουλάχιστον όχι πολλά). ⁶⁸ Όταν η σειρά βιντεοπαιχνιδιών δράσης *Assassin's Creed* ανακοίνωσε το 2014 ότι δεν θα μπορούσε να προστεθεί γυναικείος χαρακτήρας ως δολοφόνος στη νέα συνεργατική λειτουργία πολλών παικτών, ορισμένοι άντρες παίκτες χάρηκαν με την απόφαση. ⁶⁹ Όπως ισχυρίστηκαν, ένας γυναικείος χαρακτήρας θα έκανε το παιχνίδι λιγότερο οικείο για τους ίδιους.

Η δημοσιογράφος Sarah Ditum δεν έχει χρόνο για ανούσιους διαξιφισμούς. «Ελάτε τώρα» έγραψε επικριτικά σε μια στήλη. «Έχει παίξει παιχνίδια ως μπλε σκαντζόχοιροι, ως ρομποτικά μεταλλαγμένοι διαστημικοί πεζοναύτες, ως δαμοστές καταραμένων δράκων. [...] Αλλά η ιδέα μιας γυναίκας πρωταγωνίστριας με εσωτερική ζωή και δραστήριο χαρακτήρα είναι πέρα από τη φαντασία σας;»⁷⁰ Στην πραγματικότητα, η Ditum έχει δίκιο. Θα έπρεπε να είναι πιο εύκολο να φανταστείς τον εαυτό σου ως γυναίκα παρά ως μπλε σκαντζόχοιρο. Αλλά έχει επίσης άδικο, καθώς ο συγκεκριμένος μπλε σκαντζόχοιρος μοιράζεται μια ιδιαίτερα σημαντική ομοιότητα με τους άντρες παίκτες, ακόμα πιο σημαντική από το να ανήκει στο ίδιο είδος, κι αυτή είναι ότι ο Σόνικ ο σκαντζόχοιρος είναι αρσενικό. Το γνωρίζουμε αυτό, καθώς ο Σόνικ δεν είναι ροζ, δεν έχει κορδέλα στα μαλλιά και δεν χαμογελά με νάζι. Αντιπροσωπεύει το ασπράδευτο ως προς το φύλο, το τυπικό - όχι το άτυπο.

Η αρνητική αυτή αντίδραση στην είσοδο των γυναικών σε διάφορα πεδία παρατηρείται σε όλο το πολιτισμικό τοπίο. Όταν το 2013 διεξήγαγα εκστρατεία για να υπάρξει και μια ιστορική γυναικεία φιγούρα στην πίσω όψη των αγγλικών χαρτονομισμάτων, ορισμένοι άντρες οργίστηκαν τόσο πολύ που δεν δίστασαν να με απειλήσουν με βιασμό, ακρωτηριασμό, ακόμα και με θάνατο. Φυσικά και δεν έφτασαν στα άκρα όλοι οι άντρες που διαφώνησαν με την εκστρατεία, αλλά ακόμα και οι μετριοπαθείς αντιδράσεις εξέφραζαν ένα αίσθημα αδικίας. Θυμάμαι έναν άντρα να ενίσταται λέγοντας «μα οι γυναίκες είναι παντού σήμερα!». Σαφώς και δεν είναι παντού - διαφορετικά δεν θα χρειαζόταν να παλέψω σκληρά για τη συμπερίληψη μιας και μόνο γυναίκας. Η αντίληψη αυτή ωστόσο υποδηλώνει πολλά. Οι συγκεκριμένοι άντρες βιώνουν ακόμα και την πιο ασήμαντη γυναικεία απεικόνιση ως αδικία. Σύμφωνα με αυτούς, το παιχνίδι παίζεται επί ίσους όρους και η αποκλειστική επιλογή αντρών για τη βασική ομάδα αποτελεί απλώς μια αντικειμενική αντανάκλαση της αξίας τους.

Προτού υποχωρήσει, η Τράπεζα της Αγγλίας βάσιζε την αποκλειστική απεικόνιση αντρών στα χαρτονομίσματα επίσης στο επιχείρημα της αξιοκρατίας. Όπως ισχυριζόταν, τα ιστορικά πρόσωπα επιλέγονται σύμφωνα με «αντικειμενικά κριτήρια». Για να μπει στη «κρουσά λίστα»

των «σημαντικών προσώπων από το παρελθόν μας», ένα άτομο πρέπει να πληροί τα ακόλουθα: να είναι ευρέως γνωστό, να διαθέτει ποιοτικό συνολικό έργο, να μην είναι αμφιλεγόμενο, και «η συνεισφορά του να είναι διαρκής, να είναι παγκοσμίως αναγνωρισμένη και να έχει μακροχρόνια οφέλη». Διαβάζοντας αυτούς τους υποκειμενικούς ορισμούς της αξίας, κατάλαβα πώς η τράπεζα κατέληξε στους πέντε λευκούς άντρες για τα χαρτονομίσματά της - το ιστορικό έμφυλο κενό δεδομένων συνεπάγεται ότι οι γυναίκες έχουν μακράν λιγότερες πιθανότητες να πληρούν οποιοδήποτε από τα παραπάνω «αντικειμενικά» κριτήρια.

Το 1839 η συνθέτρια Κλάρα Σούμαν έγραψε στο ημερολόγιό της: «Κάποτε πίστευα ότι διέθετα δημιουργικό ταλέντο, αλλά όχι πια. Μια γυναίκα δεν πρέπει να επιθυμεί να συνθέσει - καμία δεν το έχει καταφέρει μέχρι τώρα, γιατί πιστεύω ότι θα το κάνω εγώ;». Δυστυχώς, η τραγωδία είναι ότι η Σούμαν έκανε λάθος. Γυναίκες πριν από αυτήν το είχαν καταφέρει, και το έργο τους συγκαταλέγεται σε εκείνα των πιο επιτυχημένων, παραγωγικών και σημαντικών συνθετών του 17ου και 18ου αιώνα.⁷¹ Απλώς δεν ήταν «το όνομά τους ευρέως γνωστό», διότι μια γυναίκα δεν χρειάζεται να πεθάνει για να λησμονηθεί - ή για να εξοστρακιστεί το έργο της στο έμφυλο κενό δεδομένων και να αποδοθεί σε κάποιον άντρα.

Ο Φέλιξ Μέντελσον δημοσίευσε με το όνομά του έξι συνθέσεις της αδερφής του Φάνι Χένσελ, ενώ το 2010 ένα ακόμα χειρόγραφο, το οποίο μέχρι τότε θεωρούνταν δικό του, αποδείχτηκε ότι ανήκε και πάλι στη Χένσελ. Για χρόνια, μελετητές των κλασικών σπουδών υποστήριζαν ότι η ρωμαία ποιήτρια Σουλπκία δεν θα μπορούσε να έχει γράψει τους στίχους που υπέγραφε με το όνομά της - ήταν πολύ καλοί, μην πούμε και αισχροί.⁷² Η Τζούντιθ Λέιστερ, μια από τις πρώτες Ολλανδές που έγιναν δεκτές σε ένωση καλλιτεχνών, είχε καταξιωθεί στην εποχή της, αλλά μετά τον θάνατό της, το 1660, διαγράφηκε, και το έργο της αποδόθηκε στον σύζυγό της. Το 2017, ανακαλύφθηκαν νέα έργα της καλλιτέχνιδας του 19ου αιώνα Καρολίν Λουίζα Ντέιλι - είχαν προηγουμένως αποδοθεί σε άντρες, ένας εκ των οποίων δεν ήταν καν καλλιτέχνης.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η βραβευμένη βρετανίδα μηχανικός,

φυσικός και εφευρέτρια Χέρθα Άιρτον επισήμανε ότι, ενώ γενικότερα τα λάθη είναι «πολύ δύσκολο να εξαλειφθούν [...], είναι ακόμα δυσκολότερο όταν πρόκειται για λάθη με βάση τα οποία έργα γυναικών αιολοδίδονται σε άντρες». Είχε δίκιο. Τα εγχειρίδια συνεχίζουν ακόμη να αναφέρουν το όνομα του Τόμας Χαντ Μόργκαν ως του ανθρώπου που ανακάλυψε ότι το φύλο καθορίζεται από τα χρωμοσώματα και όχι από το περιβάλλον, παρά το γεγονός ότι τα πειράματά της Νέπι Στίβενς με αλευροσκοούληκα ήταν αυτά που το απέδειξαν – και παρότι υπήρχε αλληλογραφία μεταξύ των δύο, μέσω της οποίας ο Μόργκαν ζητούσε από τη Στίβενς λεπτομέρειες για το πείραμά της.⁷⁵ Η ανακάλυψη της Σεσίλια Πέιν-Γκαπόσκιν ότι ο ήλιος αποτελείται κυρίως από υδρογόνο αποδίδεται στον άντρα επικεφαλής της έρευνας.⁷⁶ Ίσως το πιο γνωστό παράδειγμα αυτού του είδους αδικίας αφορά τη Ρόζαλιτ Φράνκλιν, της οποίας το έργο (είχε βρει μέσω πειραμάτων με ακτίνες Χ και μετρήσεων κυττάρων ότι το DNA αποτελείται από δύο ξεχωριστές αλυσίδες και από σκελετό φωσφορικού οξέος) οδήγησε τον Τζέιμς Γουάτσον και τον Φράνσις Κρικ (πασίγνωστοι νομπελίστες) να «ανακαλύψουν» το DNA.

Τίποτα από τα παραπάνω δεν υποδηλώνει ότι η Τράπεζα της Αγγλίας ητλημένα σχεδίασε να αποκλείσει τις γυναίκες από τα χαρτονομίσματα. Απλώς αποδεικνύεται ότι αυτό που φαίνεται ενδεχομένως αντικειμενικό μπορεί στην πραγματικότητα να είναι εξαιρετικά μεροληπτικό υπέρ των αντρών. Εν προκειμένω, η ιστορικά διαδεδομένη πρακτική απόδοσης γυναικείων έργων σε άντρες κατέστησε ακόμα δυσκολότερη την ικανοποίηση των τεθέντων προαπαιτούμενων της τράπεζας. Στην πραγματικότητα, η αξία είναι ζήτημα άποψης και η άποψη διαμορφώνεται από τον πολιτισμό. Ως εκ τούτου, εάν ένας πολιτισμός διακατέχεται από μεροληψία υπέρ των αντρών, όπως ο δικός μας, δεν μπορεί να αποφύγει τη μεροληψία σε βάρος των γυναικών. Είναι εξ ορισμού αναπόφευκτο.

Η περίπτωση των υποκειμενικών κριτηρίων επιλογής της τράπεζας δείχνει επίσης πως ο ορισμός του αρσενικού ως βασικής συνθήκης μπορεί να αποτελεί ταυτόχρονα αίτιο και αιτιατό του έμφυλου κενού δεδομένων. Χωρίς να ληφθεί υπόψη το ιστορικό έμφυλο κενό δεδομένων, η διαδικασία επιλογής ιστορικών προσώπων από την τράπεζα

σχεδιάστηκε με βάση το είδος της επιτυχίας που τυπικά σημειώνουν οι άντρες. Αυτό ισχύει ακόμα και για τη φαινομενικά αθώα προϋπόθεση το ιστορικό πρόσωπο να μην είναι αμφιλεγόμενο, καθώς, όπως το έχει θέσει περίφημα η ιστορικός Laurel Thatcher Ulrich, «οι γυναίκες με καλούς τρόπους σπάνια γράφουν ιστορία». Τελικά η τράπεζα όχι μόνο απέτυχε να διορθώσει το ιστορικό έμφυλο κενό δεδομένων, αλλά συνέβαλε στη διαιώνισή του.

Αυτού του είδους οι υποκειμενικοί ορισμοί της αξίας που παρουσιάζονται συγκαλυμμένα ως αντικειμενικοί εμφανίζονται παντού. Το 2015, μια βρετανίδα αριστούχος μαθήτρια, η Jesse McCabe, παρατήρησε ότι από τις εξήντα τρεις συνθέσεις της διδακτέας ύλης της μουσικής καμία δεν ανήκε σε γυναίκα. Όταν έστειλε επιστολή στον φορέα εξέτασης, Edexcel, αυτός υπερασπίστηκε την απόφαση. Όπως ισχυρίστηκε, «[δ]εδομένου ότι οι γυναίκες συνθέτριες δεν κυριάρχησαν στη δυτική κλασική παράδοση (ή άλλες), είναι πολύ λίγες οι γυναίκες τα έργα των οποίων θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν». Η διατύπωση αυτή είναι σημαντική. Ο φορέας Edexcel δεν εννοεί ότι δεν υπάρχουν γυναίκες συνθέτριες – άλλωστε η *Διεθνής Εγκυκλοπαίδεια Συνθετριών* έχει πάνω από 6.000 λήμματα. Αυτό στο οποίο αναφέρεται είναι «ο κανόνας», δηλαδή το σώμα των έργων τα οποία θεωρούνται ότι συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού.

Η διαμόρφωση του κανόνα παρουσιάζεται ως η αντικειμενική διάχυση των αγαθών της μουσικής αγοράς στο κοινό, αλλά στην πραγματικότητα είναι τόσο υποκειμενική όσο οποιαδήποτε άλλη αξιολόγηση σε μια άνιση κοινωνία. Οι γυναίκες αποκλείστηκαν ανεξαιρέτως από τον κανόνα, γιατί αυτό το οποίο συνιστούσε επιτυχία στη σύνθεση ιστορικά ήταν σχεδόν αδύνατο να επιτευχθεί από εκείνες. Στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας, επέτρεπαν στις γυναίκες να συνθέτουν, αλλά μόνο για ιδιωτικό κοινό και σε οικιακό περιβάλλον. Μεγάλα ορχηστρικά έργα, τόσο σημαντικά για την ανάπτυξη της φήμης των δημιουργών, θεωρούνταν συνήθως απαγορευμένα και «ακατάλληλα».⁷⁷ Η μουσική ήταν για τις γυναίκες συνυφασμένη με τη «διακόσμηση», όχι με την καριέρα.⁷⁸ Ακόμα και στον 20ο αιώνα, η Ελίζαμπεθ Μακόντσι (η πρώτη γυναίκα πρόεδρος της Ένωσης Συνθετών στη Μεγάλη Βρετανία)

περιορίστηκε ως προς τις φιλοδοξίες της από εκδότες όπως ο Λίβι Μπούσεϊ, ο οποίος «δεν μπορούσε να δεχτεί τίποτα παραπάνω παρά ασήμαντα τραγούδια από μια γυναίκα».

Ακόμα όμως κι αν τα «ασήμαντα τραγούδια» που επιτρεπόταν να γράψει μια γυναίκα αρκούσαν για να της διασφαλίσουν μια θέση στον κανόνα, οι γυναίκες απλώς δεν διέθεταν τους πόρους ή τη θέση που θα εξασφάλιζαν την υστεροφημία τους. Στο βιβλίο της *Sounds and Sweet Airs: The Forgotten Women of Classical Music*, η Anna Beer συγκρίνει την παραγωγική συνθήκη του 17ου αιώνα Μπάμπαρα Στρότσι (η οποία «είχε γράψει περισσότερη μουσική στη ζωή της από οποιονδήποτε άλλον συνθέτη της εποχής») με έναν συνθέτη της εποχής της, τον Φραντσέσκο Καβάλι. Ως επικεφαλής της μουσικής στον καθεδρικό ναό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (μια θέση που δεν προσφερόταν σε γυναίκες τότε), ο Καβάλι διέθετε τα απαραίτητα χρήματα και το εκτόπισμα για να εξασφαλίσει ότι όλα του τα έργα, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που δεν δημοσίευσε κατά τη διάρκεια της ζωής του, θα διατηρούνταν σε κάποια βιβλιοθήκη. Μπορούσε να αμείβει αρχειονόμο για να τα φροντίζει και μπορούσε, όπως κι έκανε, να πληρώσει για να τραγουδιούνται στην επέτειο του θανάτου του τα εκκλησιαστικά τραγούδια που είχε συνθέσει. Μπροστά σε τέτοια άνιση διάθεση πόρων, η Στρότσι δεν είχε ελπίδα να τη θυμούνται επί ίσοις όροις. Το να συνεχίζουμε να επιμένουμε στην υπεροχή ενός κανόνα που αποκλείει γυναίκες όπως τη Στρότσι είναι σαν να διαιωνίζουμε τις αδικίες του παρελθόντος που είναι συνυφασμένες με τη μεροληψία υπέρ των αντρών.

Εκτός από τη συμβολή του στην εξήγηση του αποκλεισμού τους από την πολιτισμική ιστορία, ο αποκλεισμός των γυναικών από θέσεις εξουσίας συχνά χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει το γεγονός πως, όταν αναφερόμαστε στο παρελθόν, διδάσκουμε στα παιδιά σχεδόν αποκλειστικά βίους αντρών. Το 2013 ξέσπασε άγρια διαμάχη στη Μεγάλη Βρετανία ως προς το τι εννοούμε ως «ιστορία». Από τη μια πλευρά ήταν ο τότε υπουργός Παιδείας της Βρετανίας, Michael Gove, ο οποίος διαφήμιζε το νέο πρόγραμμα διδασκαλίας εθνικής ιστορίας που πρότεινε ως «επιστροφή στα βασικά».⁷⁹ Ένας στρατός από Γκράντγκριντς του

21ου αιώνα, αυτοί και οι υποστηρικτές του επέμεναν ότι τα παιδιά χρειάζονται «γεγονότα».⁸⁰ Χρειάζονται να αποκτήσουν ένα «θεμέλιο γνώσης».

Αυτό το «θεμέλιο γνώσης», οι «βασικές» ψηφίδες «γεγονότων» που κάθε παιδί πρέπει να γνωρίζει, διακρινόταν από κάτι αξιολογώτερο: τη σχεδόν πλήρη απουσία γυναικών (πέρα από τα άλλα κενά του). Καμία γυναίκα δεν εμφανίζεται στο Βασικό Στάδιο 2 (για παιδιά έως επτά ετών) του βρετανικού εκπαιδευτικού συστήματος, εκτός από δύο βασίλισσες των Τυδώρ. Στο Βασικό Στάδιο 3 (για παιδιά από έντεκα έως δεκατεσσάρων ετών) περιλαμβάνονται πέντε γυναίκες, τέσσερις εκ των οποίων (Φλόρενς Νάιτινγκειλ, Μέρι Σκόλ, Τζορτζ Έλιοτ και Άνι Μπέζαντι) παρουσιάζονται από κοινού στην ενότητα «Ο μεταβαλλόμενος ρόλος των γυναικών» – υπονοώντας κατά κάποιον τρόπο, όχι ανακριβώς, ότι το υπόλοιπο μέρος του προγράμματος αφορά μόνο άντρες.

Το 2009, ο διακεκριμένος βρετανός ιστορικός David Starkey επέκρινε τις γυναίκες ιστορικούς διότι, κατά τη γνώμη του, εστιάζουν πάρα πολύ στις συζύγους του Ερρίκου Η' αντί για τον ίδιο τον βασιλιά, ο οποίος, όπως διαμαρτυρήθηκε, θα έπρεπε να βρίσκεται «στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος».⁸¹ Απορρίπτοντας τη «σαπουνόπερα» της προσωπικής του ζωής ως υποδεέστερης σημασίας σε σχέση με τις ουσιαστικές πολιτικές συνέπειες της εξουσίας του, όπως η Μεταρρύθμιση, ο Starkey επέμενε ότι «εάν πρόκειται να γράψει κάποιος μια σωστή ιστορία της Ευρώπης μέχρι και σήμερα, θα είναι μια ιστορία λευκών αντρών, διότι αυτοί ήταν οι κυρίαρχοι παίκτες άσκησης εξουσίας, και το να προσποιηθούμε κάτι διαφορετικό θα ήταν σαν να παρακαράσσουμε την ιστορία».

Η θέση του Starkey στηρίζεται στην υπόθεση πως ό,τι συμβαίνει στην ιδιωτική σφαίρα είναι ασήμαντο. Αλλά είναι πράγματι έτσι; Η ιδιωτική ζωή της Άγκνες Χάντινγκτον (γεννήθηκε μετά το 1320) αποκλύπεται μέσα από αποσπάσματα γραπτών δικαστικών αποφάσεων

* Ο Τόμας Γκράντγκριντ είναι μυθοπλαστικός χαρακτήρας από το μυθιστόρημα *Δύσκολοι καιροί* του Κάρολου Ντίκενς. Το επώνυμό του χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει ανθρώπους προσκολλημένους στα γεγονότα και τους αριθμούς.

που αφορούν τους δύο γάμους της.⁸² Ανακαλύπτουμε ότι ήταν θύμα ενδοοικογενειακής βίας και ότι ο πρώτος γάμος αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης, επειδή η οικογένειά της δεν ενέκρινε την επιλογή της. Το βράδυ της 25ης Ιουλίου 1345 το έσκασε από τον δεύτερο σύζυγό της, αφού προηγουμένως εκείνος της είχε επιτεθεί⁸³ αργότερα το ίδιο βράδυ, ο σύζυγός της εμφανίστηκε στο σπίτι του αδερφού της κρατώντας μαχαίρι. Είναι η κακοποίηση (και η έλλειψη ελευθερίας επιλογής) μιας γυναίκας του 14ου αιώνα ασήμαντη ιδιωτική υπόθεση, ή μέρος της ιστορίας της υποδούλωσης των γυναικών;

Ο αυθαίρετος διαχωρισμός του κόσμου σε «ιδιωτικό» και «δημόσιο» αποτελεί σε κάθε περίπτωση αναμφίβολα μια λανθασμένη διάκριση. Σταθερά και ζωτικά οι δύο σφαίρες αλληλεπιδρούν. Όταν μίλησα με την Katherine Edwards, καθηγήτρια ιστορίας που συμμετείχε ενεργά στον αγώνα κατά των μεταρρυθμίσεων του Gove, μου υπέδειξε μια πρόσφατη έρευνα για τον ρόλο των γυναικών στον αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Όχι μόνο δεν ήταν ασήμαντο θέμα, αλλά «οι γυναίκες και η προσωπική τους αντίληψη για τον δικό τους ρόλο υπονόμισαν πλήρως όλες τις πολεμικές προσπάθειες της Συνομοσπονδίας».

Οι γυναίκες της ελίτ, γαλουχημένες με τον μύθο της ανικανότητάς τους, απλώς δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από την αντίληψη της εργασίας ως εγγενώς μη γυναικείας. Αδυνατώντας να καταλάβουν τις θέσεις εργασίας που άφηναν κενές οι άντρες που κατατάσσονταν στον στρατό, παρακαλούσαν τους συζύγους τους να εγκαταλείψουν τα πόστα τους, να γυρίσουν στο σπίτι και να τις προσιτιάψουν. Ωστόσο, οι πιο αδύναμες οικονομικά γυναίκες αποδείχτηκαν μπελάς και η στάση τους ήταν πιο δυναμική, καθώς οργάνωσαν την αντίσταση εναντίον των πολιτικών της Συνομοσπονδίας, «επειδή κυριολεκτικά πεινούσαν και έπρεπε να θρέψουν τις οικογένειές τους». Η αγνόηση των γυναικών κατά την ανάλυση του αποτελέσματος του αμερικανικού Εμφυλίου δεν συνιστά απλώς ένα εμφολο κενό δεδομένων, αλλά επίσης ένα κενό δεδομένων σχετικά με την κατανόηση της συγκρότησης των ίδιων των Ηνωμένων Πολιτειών. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα «γεγονός» που αξίζει να το γνωρίζει κανείς.

Η ιστορία της ανθρωπότητας. Η ιστορία της τέχνης, της λογοτεχνίας και της μουσικής. Η ιστορία της ίδιας της εξέλιξης των ειδών. Όλα μας

έχουν παρουσιαστεί ως αντικειμενικά γεγονότα. Αλλά η πραγματικότητα είναι ότι τα γεγονότα αυτά ψεύδονται. Όλα έχουν παραποιηθεί, λόγω της αποτυχίας να συμπεριληφθεί στα δεδομένα η μισή ανθρωπότητα – αποτυχίας κυρίως των ίδιων των λέξεων που χρησιμοποιούμε για να μεταφέρουμε τις μισές μας αλήθειες. Η αποτυχία αυτή έχει οδηγήσει σε κενά στα δεδομένα. Σε μια αλλοίωση σε ό,τι νομίζουμε πως γνωρίζουμε για τον εαυτό μας, η οποία έχει πυροδοτήσει με τη σειρά τον μύθο της ταύτισης του αντρικού με το καθολικό. Και αυτό είναι γεγονός.

Η αντοχή του μύθου αυτού εξακολουθεί να επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τον εαυτό μας σήμερα – κι αν τα τελευταία χρόνια μας έχουν δείξει κάτι, αυτό είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο βλέπουμε τον εαυτό μας δεν είναι κάτι το ασήμαντο. Η ταυτότητα αποτελεί μια ισχυρή δύναμη, την οποία αγνοούμε και ερμηνεύουμε λανθασμένα προς μεγάλο μας κίνδυνο: ο Τραμπ, το Brexit και το ISIS (για να αναφέρω μόλις τρία πρόσφατα παραδείγματα) είναι παγκόσμια φαινόμενα που έχουν ανατρέψει την τάξη των πραγμάτων – και είναι όλα, κατά βάθος, ζητήματα ταυτότητας. Ωστόσο, η λανθασμένη ερμηνεία και η αγνόηση της ταυτότητας είναι ακριβώς το είδος της σύγχυσης που η ανδρικότητα, υπό τον μανδύα της ουδέτερης ως προς το φύλο καθολικότητας, επιφέρει.

Ένας άντρας με τον οποίο έβγαينا για μικρό χρονικό διάστημα προσπάθησε να με πείσει ότι κάνω λάθος, λέγοντάς μου ότι ήμουν τυφλή λόγω ιδεολογίας. Δεν μπορούσα να δω τον κόσμο αντικειμενικά, είπε, ή λογικά, επειδή ήμουν φεμινίστρια και έβλεπα τα πάντα υπό φεμινιστικό πρίσμα. Όταν του επισήμανα ότι το ίδιο ίσχυε και στην περίπτωση του (προσδιοριζόταν ως ελευθεριστής), το αρνήθηκε. Όχι. Στη δικιά του περίπτωση τα πράγματα ήταν αντικειμενικά, απόρροια κοινής λογικής – η «Απόλυτη Αλήθεια» της Σιμόν ντε Μποβουάρ. Για εκείνον, ο τρόπος με τον οποίο έβλεπε τον κόσμο ήταν γενικός, ενώ ο φεμινισμός – η θεώρηση του κόσμου από μια γυναικεία οπτική – ήταν ειδικός. Ιδεολογικός.

Θυμήθηκα αυτόν τον άντρα στον απόηχο των προεδρικών εκλογών των ΗΠΑ το 2016, όταν ένιωθες ότι ασφουκιούσες εξαιτίας των tweets,

των ομιλιών και των άρθρων γνώμης από (συνήθως) λευκούς άντρες, οι οποίοι καυτηρίαζαν τα δεινά που είχε επιφέρει αυτό το οποίο αλλοκαλούσαν «πολιτική ταυτότητα». Δέκα ημέρες μετά τη νίκη του Ντόναλντ Τραμπ, οι *New York Times* δημοσίευσαν ένα άρθρο από τον Mark Lilla, καθηγητή ανθρωπιστικών σπουδών στο πανεπιστήμιο Κολούμπια, το οποίο επέκρινε την Κλίντον γιατί «καλούσε ξεκάθαρα τους Αφροαμερικανούς, Λατινοαμερικανούς, ΛΟΑΤ και τις γυναίκες να ψηφίσουν».⁸³ Το κάλεσμα αυτό, όπως είπε ο Lilla, άφηνε εκτός «την εργατική τάξη των λευκών». Ο Lilla παρουσίασε τη «ρητορική πολυπολιτισμικότητας» της Κλίντον ως ασύμβατη με «ένα μεγάλο όραμα», συνδέοντας το «περιορισμένο» αυτό όραμα (προφανώς ο Lilla διάβαζε Β.Σ. Νάπολ) με το δικό του βίωμα στο πανεπιστήμιο. Όπως δήλωσε, ενώ οι φοιτήτες και οι φοιτήτριες έχουν προετοιμαστεί για να εστιάζουν στη διαφορετικότητα, «είναι σοκαριστικό ν' ανακαλύπτεις πόσο λίγα έχουν να πουν για διαχρονικά ζητήματα όπως η τάξη, ο πόλεμος, η οικονομία και το κοινό καλό».

Δύο ημέρες μετά τη δημοσίευση του άρθρου, ο πρώην δημοκρατικός υποψήφιος Μπέρνι Σάντερς επισκέφτηκε τη Βοστώνη ως έναν από τους σταθμούς της περιοδείας⁸⁴ του για το βιβλίο του κι εξηγούσε ότι «δεν είναι καλό να λέει κάποιος άτομο, είμαι γυναίκα! Ψηφίστε με!».⁸⁵ Στην Αυστραλία, ο Paul Kelly, εκδότης της εφημερίδας *Australian*, περιέγραψε τη νίκη του Τραμπ ως μια «επανάσταση εναντίον της πολιτικής ταυτότητας» ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο ο βουλευτής του Εργατικού Κόμματος Richard Burgon έγραψε στο Twitter ότι η αναγόρευση του Τραμπ σε πρόεδρο δείχνει «αυτό το οποίο μπορεί να συμβεί όταν τα κόμματα του κέντρου/της αριστεράς εγκαταλείπουν τις προσπάθειες μεταμόρφωσης του οικονομικού συστήματος και στηρίζονται στην πολιτική ταυτότητα».⁸⁷

Ο Simon Jenkins, συντάκτης της *Guardian*, κατέληξε ότι το έτος 2016 ήταν *annus horribilis* με έναν λιβέλο εναντίον των «αποστόλων της ταυτότητας», οι οποίοι είχαν «υπερ-προασπιστεί» τις μειονότητες, σκοτώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον φιλελευθερισμό. «Δεν ανήκω σε

φυλετική ομάδα» έγραψε. Δεν μπορούσε να «μετέχει στην κυρίαρχη υστερία». Αυτό το οποίο ήθελε ήταν να «αναβιώσει την ένδοξη επανάσταση του 1832» – η οποία είχε ως αποτέλεσμα την επέκταση του δικαιώματος ψήφου σε λίγες επιπλέον εκατοντάδες αντρών κατοίκων περιουσιακών στοιχείων.⁸⁸ Συναρπαστικές ημέρες πράγματι.

Οι λευκοί αυτοί άντρες έχουν κοινές τις ακόλουθες απόψεις: ότι η πολιτική ταυτότητα είναι μόνο πολιτική ταυτότητα, όταν πρόκειται για ζητήματα φυλής ή φύλου· ότι η φυλή και το φύλο δεν σχετίζονται με «ευρύτερα» ζητήματα, όπως η «οικονομία»· ότι είναι «περιορισμένη» η συζήτηση των προβλημάτων συγκεκριμένα των γυναικών ψηφοφόρων και των έγχρωμων ψηφοφόρων· και ότι η εργατική τάξη περιλαμβάνει μόνο λευκούς άντρες. Παρεμπιπτόντως, σύμφωνα με το Γραφείο Στατιστικών Εργασίας των ΗΠΑ, η βιομηχανία εξόρυξης άνθρακα, συνθηματική λέξη κατά τη διάρκεια των εκλογών του 2016 για (σιωπηρά αντρικές) θέσεις εργασίας της εργατικής τάξης, παρέχει συνολικά 53.420 θέσεις εργασίας, με μέσο επίσημο μισθό 59.380 δολάρια.⁸⁹ Συγκρίνετε αυτά τα μεγέθη με τον συντριπτικό αριθμό των 924.640 γυναικών που εργάζονται ως καθαρίστριες και οικιακές βοηθοί, και των οποίων το μέσο επίσημο εισόδημα ανέρχεται στο ποσό των 21.820 δολαρίων.⁹⁰ Ποιος αποτελεί λοιπόν πραγματικά μέρος της εργατικής τάξης;

Ένα ακόμα κοινό στοιχείο που έχουν οι λευκοί αυτοί άντρες είναι ότι είναι λευκοί άντρες. Χρησιμοποιώ το επιχειρήμα αυτό, επειδή είναι ακριβώς το λευκό χρώμα και η ανδρικότητά τους που τους οδήγησε να εκφράσουν σοβαρά τον λογικό παραλογισμό ότι οι ταυτότητες υπάρχουν μόνο για εκείνα τα άτομα που τυχάνουν να μην είναι λευκοί και άντρες. Όταν ως λευκός άντρας έχεις συνηθίσει στο αυτονόητο του λευκού χρώματος και του αρσενικού φύλου, είναι κατανοητό να ξεχάσεις ενδεχομένως ότι τόσο το λευκό χρώμα όσο και το αρσενικό φύλο δηλώνουν επίσης ταυτότητα.

Ο Περ Μπουρντιέ έγραψε το 1977 πως «ό,τι είναι απαραίτητο είναι αυτονόητο επειδή είναι αυταπόδεικτο: η παράδοση είναι σιωπηρή, σιωπηρή κυρίως σε ό,τι αφορά την ίδια ως παράδοση».⁹¹ Το λευκό χρώμα και η ανδρικότητα είναι σιωπηρά ακριβώς επειδή δεν χρειάζεται να διατυπωθούν. Το λευκό χρώμα και η ανδρικότητα είναι υπόρ-

* Φρικτή χρονιά.

ρπτα. Δεν αμφισβητούνται. Απλώς δεν υπάρχει εναλλακτική. Η πραγματικότητα αυτή είναι αναπόδραστη για οποιονδήποτε του οποίου η ταυτότητα δεν είναι αυτονόητη, για οποιονδήποτε του οποίου οι ανάγκες και η οπτική συστηματικά λησμονούνται. Για οποιονδήποτε έχει συνηθίσει να προσκρούει σε έναν κόσμο που δεν σχεδιάστηκε γύρω από αυτόν και τις ανάγκες του.

Ο τρόπος με τον οποίο το λευκό χρώμα και η ανδρικότητα θεωρούνται αυτονόητα μου θύμιζε την κακή σχέση που προανέφερα (εντάξει, δεν ήταν μόνο μία), επειδή συνδέεται εγγενώς με την εσφαλμένη πίστη στην αντικειμενικότητα, στον ορθολογισμό, στην, όπως το έθεσε η Catherine Mackinnon, «έλλειψη οπτικής» της οπτικής γωνίας των λευκών αντρών. Επειδή η οπτική αυτή δεν διατυπώνεται υπό το πρίσμα του λευκού χρώματος και του αρσενικού φύλου (καθώς δεν είναι απαραίτητο), μιας και είναι ο κανόνας, θεωρείται ότι δεν είναι υποκειμενική. Θεωρείται αντικειμενική. Ακόμα και οικουμενική.

Η θεώρηση αυτή είναι νοσηρή. Η αλήθεια είναι ότι το λευκό χρώμα και το αρσενικό φύλο καθορίζουν μια ταυτότητα, όπως ισχύει και στην περίπτωση του μαύρου χρώματος και του θηλυκού φύλου. Σύμφωνα με μελέτη στην οποία εξεταζόταν συγκεκριμένα η στάση των λευκών αμερικανών ψηφοφόρων και τα πολιτικά πρόσωπα που κέρδιζαν την προτίμησή τους, η επιτυχία του Τραμπ αντικατόπτριζε την ανάδυση της «λευκής πολιτικής ταυτότητας», η οποία, στο πλαίσιο της έρευνας, προσδιορίστηκε ως «μια προσπάθεια προστασίας των συλλογικών συμφερόντων των λευκών ψηφοφόρων μέσω της κάλπης».⁹² Η λευκή ταυτότητα, συμπέραναν, «προδικάζει σε μεγάλο βαθμό μια προτίμηση στον Τραμπ». Το ίδιο ίσχυε και για την ταυτότητα των αντρών. Αναλύσεις της επίδρασης του φύλου στην υποστήριξη του Τραμπ αποκάλυψαν ότι «όσο πιο εχθρικοί ήταν οι ψηφοφόροι απέναντι στις γυναίκες, τόσο πιο πιθανό ήταν να ψηφίσουν τον Τραμπ».⁹³ Στην πραγματικότητα, ο εχθρικός σεξισμός αποδείχτηκε σχεδόν το ίδιο έγκυρος δείκτης της υποστήριξης προς τον Τραμπ όσο και η ταύτιση με τους Ρεπουμπλικάνους. Ο μοναδικός λόγος για τον οποίο αυτό το δεδομένο μάς ξαφνιάζει είναι ότι έχουμε συνηθίσει τον μύθο που ταυτίζει το αντρικό με το καθολικό.

Η εικασία πως οτιδήποτε αντρικό είναι καθολικό αποτελεί άμεση συνέπεια του έμφυλου κενού δεδομένων. Το λευκό χρώμα και η ανδρικότητα μπορούν να θεωρούνται αυτονόητα μόνο επειδή οι άλλες ταυτότητες, περισσότερες στον αριθμό, δεν λαμβάνονται υπόψη ποτέ. Αλλά η καθολικότητα του αντρικού είναι επίσης ένα από τα *αίτια* του έμφυλου κενού δεδομένων – επειδή οι γυναίκες δεν είναι ορατές και δεν τις θυμούνται, επειδή τα δεδομένα που αφορούν άντρες αποτελούν την πλειονότητα όσων γνωρίζουμε, ότι είναι αρσενικό *θεωρείται* ως καθολικό. Οδηγεί στη θεώρηση των γυναικών, του μισού παγκόσμιου πληθυσμού, ως μειονότητας. Με περιορισμένη ταυτότητα και υποκειμενική οπτική. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι γυναίκες εύκολα λησμονούνται. Αγνοούνται. Δεν είναι απαραίτητες – στον πολιτισμό, στην ιστορία, στα δεδομένα. Ως εκ τούτου, γίνονται *αόρατες*.

Οι *Αόρατες γυναίκες* είναι μια ιστορία για το τι συμβαίνει όταν δεν λαμβάνουμε υπόψη το μισό μέρος της ανθρωπότητας. Είναι μια έκθεση του πώς το έμφυλο κενό δεδομένων βλάπτει τις γυναίκες όταν η ζωή προχωρά, περισσότερο ή λιγότερο, φυσιολογικά. Στον αστικό σχεδιασμό, στην πολιτική, στον χώρο εργασίας. Είναι επίσης μια καταγραφή για το τι συμβαίνει στις γυναίκες που ζουν σε έναν κόσμο οικοδομημένο πάνω σε δεδομένα που αφορούν άντρες, όταν τα πράγματα δεν εξελίσσονται ομαλά. Όταν αρρωσταίνουν. Όταν χάνουν το σπίτι τους σε μια πλημμύρα. Όταν πρέπει να εγκαταλείψουν το σπίτι τους εξαιτίας ενός πολέμου.

Αλλά η ιστορία αυτή είναι ταυτόχρονα ελπιδοφόρα, επειδή, όταν οι γυναίκες κατορθώνουν και βγαίνουν από τη σκιά με τις φωνές και τα σώματά τους, τα πράγματα αρχίζουν να αλλάζουν. Τα κενά καλύπτονται. Επομένως, οι *Αόρατες γυναίκες* είναι, κατά βάθος, μια έκκληση για αλλαγή. Διότι είναι πολύ μεγάλο το χρονικό διάστημα κατά το οποίο αντιμετωπίζαμε τις γυναίκες ως παρέκκλιση από την τυπική ανθρωπινή φύση, και για τον λόγο αυτό η αφάνειά τους ήταν αποδεκτή. Είναι ώρα να αλλάξουμε οπτική γωνία. Είναι ώρα να γίνουν οι γυναίκες ορατές.